

УДК 159:343.132+343.95

Іван Охріменко,*докт. юрид. наук, доцент,
начальник кафедри управління та роботи
з персоналом Національної академії внутрішніх справ***Ганна Лузанова,***канд. юрид. наук,
доцент кафедри психології та педагогіки
Одеського державного університету внутрішніх справ*

ПРОБЛЕМАТИКА ПРИЗНАЧЕННЯ СУДОВО-ПСИХОЛОГІЧНИХ ЕКСПЕРТИЗ ЩОДО ПОТЕРПІЛИХ ПІД ЧАС РОЗСЛІДУВАННЯ СТАТЕВИХ ЗЛОЧИНІВ

Стаття присвячена розгляду особливостей призначення судово-психологічних експертиз щодо потерпілих під час розслідування кримінальних справ за фактами вчинення статевих злочинів. Вказується, що предметом даного виду судово-психологічних експертиз є психологічний зміст безпородного стану потерпілої. Зазначений вид експертизи належить до окремих категорій кримінальних проваджень, розглядається як необхідна та ефективна форма використання спеціальних знань у сучасній юридичній практиці. Наводяться результати авторського емпіричного дослідження, яке свідчить про сучасний стан реалізації судово-психологічної експертизи як форми використання спеціальних психологічних знань у кримінальному процесі.

Ключові слова: судово-психологічна експертиза, слідчий, кримінальне провадження, кримінальні правопорушення, потерпілий, психологічний зміст, експерт-психолог, постановка, висновок.

Актуальність теми. Процес розслідування – складна, багатогранна діяльність, що полягає у виявленні всіх обставин вчиненого кримінального правопорушення та встановленні причетних до нього осіб. Встановлення кваліфікуючих ознак протиправної поведінки, необхідної й достатньої для правопорушника міри покарання, а також шляхів перевиховання осіб, які вчинили суспільно небезпечне діяння, є актуальною проблемою сучасної юридичної практики. Для виконання вказаних завдань необхідне обґрунтоване висунення слідчих версій, провадження різноманітних слідчих (розшукових) дій, проведення експертиз тощо.

Аналіз сучасної слідчої практики дає можливість говорити про те, що в результаті своєчасного та обґрунтованого застосування психологічних знань суттєво розширюються можливості виявлення фактів, необхідних для встановлення істини під час здійснення досудового розслідування кримінальних правопорушень. Тому судово-психологічна експертиза, яка передусім призначається слідчим, є необхідною та ефективною формою використання спеціальних знань у сучасній юридичній діяльності.

Постановка проблеми. Проблематика теоретико-прикладних засад судово-психологічної експертизи у сфері кримінального провадження актуалізувалася в розробках Ю. М. Антоняна, Л. В. Алексеєвої, Н. В. Алікіної, О. М. Бандурки, С. П. Бочарової, В. Є. Коновалової, Л. П. Конішевої, М. В. Костицького, В. С. Медведєва, В. В. Нагаєва, В. В. Романова, Ф. С. Сафуанова, О. Д. Ситковської й ін. Незважаючи на чималий доробок з окресленого напряму наукових пошуків, слід визнати, що далеко не всі питання піддано необхідному аналізу, узагальненню й відповідному відображенню. Так, зокрема, не повною мірою досліджені питання правозастосування судово-психологічних експертиз за окремими категоріями кримінальних проваджень. При цьому даний вид експертиз виступає одним з основних засобів впровадження в юридичну практику спеціальних психологічних знань, необхідних для встановлення істини на різних етапах досудового розслідування, що зумовлює актуальність даної тематики. З огляду на це, звернемо увагу на низку питань, які стосуються особливостей призначення судово-

психологічної експертизи щодо потерпілих у межах кримінальних проваджень за фактами вчинення статевих злочинів.

Виклад основного змісту статті. Використання спеціальних психологічних знань, а також методології юридичної психології під час досудового розслідування кримінальних правопорушень має суттєве теоретичне та практичне значення. Воно розкривається, насамперед, через призму дотримання принципу індивідуалізації покарання осіб, які вчинили суспільно небезпечне діяння, необхідності правильної кваліфікації інкримінованих дій, правильного розуміння суб'єктами процесуальної діяльності складу кримінального правопорушення тощо. Окремі чинники передбачають залучення спеціальних знань під час розслідування кримінальних правопорушень, які знаходять своє відображення, передусім, у формі проведення судово-психологічних експертиз. Відповідно до цього виникає можливість об'єктивно встановлювати й оцінювати психологічні особливості, суб'єктивні причини й внутрішні механізми конкретних вчинків осіб, що скоїли суспільно небезпечне діяння.

Необхідність експертного судово-психологічного дослідження пов'язана із завданням забезпечення швидкого, повного та неупередженого розслідування і судового розгляду для того, щоб кожний, хто вчинив кримінальне правопорушення, був притягнутий до відповідальності в міру своєї вини, жоден невинуватий не був обвинувачений або засуджений (ст. 2 КПК України) [1]. З огляду на те, що на будь-якому етапі проведення досудового розслідування й судового розгляду в центрі уваги завжди перебуває людина з усіма її індивідуальними особливостями, не можуть не виникати питання суто психологічного характеру. Насамперед, це стосується проваджень за фактами вчинення насильницьких сексуальних дій. Звідси доречною видається нам думка окремих учених про те, що певні питання в межах провадження успішно вирішуються на основі професійного і життєвого досвіду слідчого чи судді, інші ж вимагають компетентного експертного рішення [2, с. 4].

З огляду на вищезазначені позиції, юридичне значення судово-психологічної експертизи здатності потерпілих розуміти характер та значення вчинюваних із ними насильницьких сексуальних дій або чинити опір злочинцю визначається необхідністю встановлення органами досудового розслідування та суду безпорадного стану особи. Безпорадний стан є кваліфікуючою ознакою складу кримінального правопорушення, передбаченого ч. 1 ст. 152 КК України

(«Зґвалтування»), та інших злочинів проти статевої свободи та статевої недоторканості особи (ст.ст. 153-156 КК України) [3]. Необхідно зазначити, що предметом даного виду судово-психологічної експертизи є психологічний зміст безпорадного стану потерпілої. Разом із тим безпорадний стан особи – це юридичне поняття, розкриття змісту якого та кваліфікація самого діяння є виключно прерогативою органів досудового розслідування та суду.

Аналізуючи окремі наукові позиції щодо обґрунтування положень Кримінального кодексу України [4, с. 304], можна стверджувати, що використання безпорадного стану потерпілої при зґвалтуванні полягає у вчиненні полового акту із жінкою, яка не могла розуміти характер та значення вчинюваних із нею дій, або якщо й розуміла, що відбувається, проте не мала можливості чинити опір насильнику. Безпорадний стан потерпілої також має місце у зв'язку з фізичними недоліками та іншим хворобливим або несвідомим станом. Водночас безпорадний стан потерпілої може бути наслідком алкогольного або наркотичного сп'яніння. Натомість не завжди ступінь сп'яніння потерпілої розглядається як безпорадний стан. Сам по собі статевий акт, наприклад, із жінкою, що перебувала в стані сп'яніння, без застосування фізичного насилля та погроз ще не свідчить про вчинення злочину. Відповідальність за ст. 152 КК України передбачає такий ступінь сп'яніння, який позбавив потерпілу можливості усвідомлювати оточуючу обстановку, розуміти значення вчинюваних винним дій або чинити йому опір тощо.

Отже, безпорадний стан потерпілої можна визначити як її нездатність розуміти характер та значення вчинюваних щодо неї протиправних дій та чинити опір злочинцю. Використання безпорадного стану потерпілої передбачає використання її несвідомого стану або фізичної нездатності чинити опір, що може бути пов'язане із цілою низкою причин, які в кінцевому результаті можуть бути зведені до фізичних чи психічних факторів.

Варто погодитися, що до предмету судово-психологічної експертизи не належить фізична безпорадність, яка настає через фізичні недоліки, несвідомий стан, деякі соматичні хвороби тощо [5, с. 126]. Проте сфера компетенції судово-експертної діяльності фахівця-психолога не охоплює всіх видів психічної безпорадності. У разі, коли безпорадний стан є наслідком психічного розладу (хронічного або тимчасового психічного розладу, слабоумства або іншого тимчасового хворобливого стану психіки), призначається судово-психіатрична експертиза, яка вирі-

шує експертні питання, досліджує як медичний, так і юридичний критерії. У разі ж, коли безпорадний стан потерпілих обумовлено психологічними факторами, не пов'язаними з хворобливими розладами психіки, призначається судово-психологічна експертиза, яка досліджує виключно юридичний критерій безпорадного стану.

Велике правове значення експертизи потерпілих у межах кримінальних проваджень за фактами вчинення сексуальних злочинів визначається тим, що на її підставі можливе розмежування таких складів злочину, як «Зґвалтування» (ст. 152 КК України), «Статеві зносини з особою, яка не досягла статевої зрілості» (ст. 155 КК України), «Розбещення неповнолітніх» (ст. 156 КК України) та ін. Науково-практичне обґрунтування окремих положень КК України [4, с. 308-310] дає можливість дійти висновку, що у випадках малолітства для визнання зґвалтування за ознакою використання безпорадного стану необхідно не тільки встановити вік потерпілої (недосягнення 14 років), але й визначити, чи розуміла вона фактичну сторону та соціальне значення статевого взаємин між чоловіком та жінкою, встановити рівень її розвитку, обізнаність щодо сексуальних відносин та їхнього соціального значення тощо.

У своїх наукових роботах М. М. Коченов, О. Ю. Михайлова як необхідні компоненти збереження здатності потерпілих до розуміння характеру та значення вчинюваних із ними дій справедливо виокремлюють:

- специфічний життєвий досвід потерпілої, насамперед обізнаність щодо особливостей перебігу сексуальних стосунків;
- усвідомлення вже на ранніх стадіях розвитку криміногенної ситуації сексуальної спрямованості дій злочинця – адекватну морально-етичну оцінку подій, сформованість здатності до розуміння соціального значення вчинюваних із нею дій тощо [6, с. 56; 7, с. 7-8].

З огляду на зазначене, можна стверджувати, що під час встановлення істини в межах розслідування даної категорії кримінальних правопорушень береться до уваги значний обсяг факторів механізму їх вчинення, показників індивідуально-психологічних особливостей суб'єкта й об'єкта посягання тощо.

Продовжуючи наш теоретичний аналіз, доцільно також зазначити, що за аналогічних та інших обставин кримінальне процесуальне законодавство України передбачає можливість проведення судово-психологічних експертиз, проте й досі не визначає чітко регламентованих нормативних позицій щодо обов'язковості їх призначення (у тому числі за фактами вчинення насильницьких та насильницьких сексуальних дій). Це можна

вважати певною перепорою до встановлення суб'єктивної сторони складу злочину, насамперед, для правильної кваліфікації кримінально караного діяння та індивідуалізації покарання.

Окреслені аспекти, на наш погляд, мають стосуватися не лише необхідності визначення суб'єктивної сторони складу діяння під час досудового розслідування правопорушень, учинених неповнолітніми, але й з'ясування психологічного компоненту в механізмі вчинення тяжких та особливо тяжких насильницьких (у тому числі сексуальних) злочинів. Згідно з попередніми статистичними даними [8; 9] така потреба може виникати у 82 % випадків загальної кількості суспільно небезпечних діянь. Крім того, детермінантами, що загострюють вказану необхідність, можуть бути:

- межові вікові стани суб'єкта, коли виникає імовірність викривленого розуміння, відображення або здатності адекватно передбачати ступінь суспільної небезпеки власних дій чи бездіяльності (при цьому це положення актуалізується не лише щодо неповнолітніх осіб, а й осіб похилого віку) (57 %);
- вчинення сексуальних посягань щодо неповнолітньої жертви (23,3 %);
- наявність ознак серійності тяжких насильницьких кримінальних правопорушень (30 %);
- ознаки вчинення кримінального правопорушення у стані аномального психоемоційного збудження (як підстава подальшої кваліфікації судом стану сильного душевного хвилювання) (71 %);
- аномальна поведінка чи викривлена мотивація підозрюваного, обвинуваченого (щодо підстав подальшої кваліфікації за ст. 20 КК України) (73,8 %) тощо.

З огляду на наведені показники, варто зазначити, що згідно з результатами проведеного нами анкетування слідчих правоохоронних органів (всього 342 особи) 48,5 % респондентів мають досвід призначення судово-психологічних експертиз неповнолітніх (свідків, потерпілих) у своїй процесуальній діяльності. Така ситуація сприяє поширенню практики отримання даних, що дають змогу зрозуміти і правильно оцінити особливості психічної активності та поведінкових проявів особи, які мають значення для висновків юридичного характеру.

Попри певні позитивні моменти, спотерігаються й деякі несприятливі чинники. Хоча КПК України суттєво модернізував порядок призначення та проведення судово-психологічних експертиз у кримінальному провадженні, але порівняно з іншими видами експертиз судово-психологічна експертиза

пертиза потерпілих у межах кримінальних проваджень за фактами вчинення статевих злочинів не знайшла своєї належної регламентації. Це може породжувати певні перепони під час встановлення психологічного компоненту у розслідуванні кримінальних правопорушень, пов'язаних із сексуальними посяганнями щодо потерпілої, у тому числі неповнолітньої жертви. У зв'язку із зазначеним необхідно вдосконалити вітчизняне кримінальне процесуальне законодавство щодо регулювання порядку призначення та проведення судово-психологічних експертиз під час досудового розслідування саме зазначеної категорії кримінальних правопорушень, законодавчо врегулювавши підстави обов'язкового її призначення суб'єктами кримінально-процесуальної діяльності.

За результатами проведеного нами емпіричного дослідження було встановлено сучасний стан реалізації судово-психологічної експертизи як форми використання спеціальних психологічних знань у кримінальному процесі. Зокрема, опитані нами слідчі переконані, що призначенню судово-психологічної експертизи (у тому числі щодо потерпілих за фактами вчинення сексуальних злочинів) має передувати значна підготовча робота слідчого, судді. У межах її проведення практики можуть користуватись усними консультаціями фахівців-психологів чи інших спеціалістів (наприклад, викладачів профільних ВНЗ) або результатами висновків спеціаліста. Зміст консультацій здатен охоплювати питання можливостей психологічної експертизи для встановлення істини в межах кримінального провадження: завжди (61,4 %), іноді (30,4 %), дуже рідко (4,7 %), залежно від події кримінального правопорушення (0,6 %), ніколи (2,9 %). Передбачається також намагання консультування з фахівцями-психологами щодо доцільності призначення судово-психологічної експертизи загалом (83 %). За інших обставин предмет психологічних консультацій охоплює низку аспектів: щодо формулювання запитань, які слід викласти в постанові про призначення експертизи (75,4 %); обрання виду експертизи з урахуванням питань, необхідних для вирішення завдань досудового розслідування (42,7 %); можливостей обраного виду експертизи (28,6 %); компетентності експерта в цій галузі знань (18,1 %) тощо. На противагу цьому респонденти висловлюють позицію, що прямо вказує й на відсутність практики консультування з фахівцями-психологами перед призначенням аналогічних експертиз (2,3 %).

Звідси істотного значення набуває правильність і чіткість формулювання суб'єктами призначення запитань перед

експертами. Їх перелік має бути досить повним, щоб відповіді давали вичерпну картину психологічного змісту (ознаки суб'єкта та суб'єктивної сторони) вчиненого кримінального правопорушення, особливостей сприймання ситуації свідком, потерпілим. Тому, як справедливо зазначають окремі науковці [10, с. 457; 11, с. 321; 12, с. 289], серед завдань, що постають перед судово-психологічною експертизою, спочатку має бути з'ясування аспектів загального характеру (наприклад, щодо психологічних особливостей суб'єкта та їх виявлення в конкретній криміногенній ситуації), а потім – постановка окремих, деталізуючих запитань.

Отже, враховуючи специфіку механізму вчинення статевих злочинів, а також особливості суб'єкта й об'єкта посягання, пропонуємо орієнтовний перелік запитань, які доцільно вказувати в постанові про призначення судово-психологічної експертизи щодо потерпілої за фактами кримінально караних діянь вказаної категорії:

1. Чи могла потерпіла, враховуючи її індивідуально-психологічні особливості та зміст досліджуваної криміногенної ситуації, повністю усвідомлювати значення та характер вчинюваних із нею дій?

2. Чи спонукалась потерпіла до поведінки, пов'язаної із сексуальними стосунками?

3. Чи здатна підекспертна особа, виходячи з рівня її розумового розвитку, індивідуально-психологічних особливостей і емоційного стану, правильно розуміти характер та значення скоюваних із нею дій та здійснювати опір?

4. Чи наявні у потерпілої ознаки підвищеної сугестивності?

5. Чи здатна підекспертна особа з урахуванням її емоційного стану, індивідуально-психологічних особливостей та рівня розумового розвитку правильно сприймати обставини, що мають значення у провадженні, і давати про них відповідні показання?

6. Чи здатна підекспертна особа з урахуванням рівня її розумового розвитку та індивідуально-психологічних особливостей розуміти характер і фактичний зміст власних дій, керувати ними та передбачати їх наслідки?

7. Чи наявні у потерпілої ознаки підвищеної схильності до фантазування?

8. Які індивідуально-психологічні особливості особистості потерпілої могли чинити суттєвий вплив на її поведінку в криміногенній ситуації?

9. Як вплинула на формування індивідуально-психологічних особливостей особи, яка підлягає експертизі, ситуація у сім'ї, школі, учнівському колективі, неформальному угрупованні, до якого вона входила?

10. Чи перебувала підекспертна особа в стані вираженого емоційного збудження або емоційного напруження, що може розглядатися як психологічна підстава стану сильно-го душевного хвилювання?

З огляду на це, слід зазначити, що цей перелік не є вичерпним та може доповнюватися. На нашу думку, саме правильно поставлені слідчим запитання під час призначення судово-психологічних експертиз сприятимуть швидкому та якісному здійсненню досудового розслідування кримінальних правопорушень зазначеної категорії. Це створить сприятливі умови для якісного розслідування кримінальних правопорушень, а також позитивно впливатиме на проведення експертом-психологом судово-психологічної експертизи та надання інформативного, компетентного та об'єктивного висновку щодо порушених слідчим запитань.

Висновки

Таким чином, за допомогою судово-психологічної експертизи можна отримати дані, які дають змогу зрозуміти і правильно оцінити особливості психічної активності та поведінкових проявів особи, що мають значення для висновків юридичного змісту. У результаті своєчасного й обґрунтованого застосування спеціальних психологічних знань виникає можливість з'ясування багатьох фактів, необхідних для встановлення істини за окремими категоріями кримінальних проваджень (у тому числі щодо сексуально-насиленницької поведінки делінквентів), адже використання цих знань у юридичній діяльності має, насамперед, суттєве прикладне значення. Вирішення питань у межах провадження окресленої категорії потребує не лише професійного й життєвого досвіду слідчого чи судді, але й кваліфікованого експертного висновку фахівця в галузі психології.

Наведені нами проблемні питання призначення та провадження судово-психологічних експертиз у кримінально-процесуальній діяльності за фактами вчинення сексуально-насиленницьких злочинів не становлять вичерпного переліку. Проте в умо-

вах сьогодення вони набувають значущості та періодично актуалізуються у професійній діяльності слідчих правоохоронних органів. Передусім, це пов'язане з недостатнім рівнем організаційно-правового забезпечення їхньої діяльності, професійно-психологічної готовності фахівців до кваліфікованого виконання своїх службових обов'язків.

Список використаних джерел:

1. Кримінальний процесуальний кодекс України: чинне законодавство з 19 листопада 2012 року. – К.: ПАЛИВОДА А.В., 2012. – 382 с.
2. Землянська О. В. Особистість як об'єкт судово-психологічної експертизи: монографія / О. В. Землянська. – Харків: Вид-во Нац. ун-ту внутр. справ, 2004. – 367 с.
3. Кримінальний кодекс України // Відомості Верховної Ради України. – 2001. – № 25-26. – ст. 131 (зі змінами та допов. станом на 03.11.2015).
4. Уголовный кодекс Украины: научно-практический комментарий / отв. ред. Е.Л. Стрельцов. – Изд. 5-е. – Х.: ООО «Одиссей», 2008. – 872 с.
5. Сафуанов Ф. С. Судебно-психологическая экспертиза в уголовном процессе: науч.-практ. пособие / Ф. С. Сафуанов. – М.: Смысл, 1998. – 192 с.
6. Коченов М. М. Введение в судебно-психологическую экспертизу: учеб. пособие / М. М. Коченов. – М.: Изд-во МГУ, 1980. – 115 с.
7. Михайлова О. Ю. Практические задания по спецкурсу «Теория и практика судебно-психологической экспертизы» / О. Ю. Михайлова. – Ростов н/Д: УПЛ РГУ, 2003. – 62 с.
8. Аналіз стану здійснення судочинства судами загальної юрисдикції в 2012 році (за даними судової статистики) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.scourt.gov.ua/clients/vs.nsf/>.
9. Стан та структура злочинності в Україні. Статистика МВС України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.mvs.gov.ua/mvs/control>.
10. Шепітько В. Ю. Вибрані твори / В. Ю. Шепітько. – Х.: Видавнича агенція «Апостіль», 2010. – 576 с.
11. Юридична психологія: підруч. для студ. юрид. вищ. навч. закл. і фак. / [В. Г. Андросюк, Л. І. Казміренко, Я. Ю. Кондратьєва та ін.]; за заг. ред. Я. Ю. Кондратьєва. – К.: Видавничий Дім «Ін Юре», 1999. – 352 с.
12. Юридична психологія: підручник / [кол. авт.: Д. О. Александров, В. Г. Андросюк, Л. І. Казміренко та ін.]; за заг. ред. Л. І. Казміренко, С. М. Моїсєєва. – К.: КНТ, 2007. – 360 с.

Статья посвящена рассмотрению особенностей назначения судебно-психологических экспертиз относительно потерпевших при расследовании уголовных дел по фактам совершения половых преступлений. Указывается, что предметом данного вида судебно-психологических экспертиз является психологическое содержание беспомощного состояния потерпевшей. Отмеченный вид экспертизы относится к отдельным категориям уголовных производств, рассматривается как необходимая и эффективная форма использования специальных знаний в современной юридической практике. Приводятся результаты авторского эмпирического исследования, которое свидетельствует о современном состоянии реализации судебно-психологической экспертизы как формы использования специальных психологических знаний в уголовном процессе.

Ключевые слова: судебно-психологическая экспертиза, следователь, уголовное производство, уголовные правонарушения, потерпевший, психологическое содержание, эксперт-психолог, постановление, заключение.

The article is devoted to consideration of features of commissioning of psychological expertise in court relatively victims at criminal investigations on the facts of execution of sexual offences. It is specified, that the subject of this type of psychological expertise in court is psychological state of the helpless condition of victim. Mentioned type of expertise applies to the separate categories of criminal proceeding, examined as a necessary and effective form of the use of the special knowledge in modern law practice. Outlined results of author empiric research which evidenced the modern state of realization of psychological expertise in court as a form of the special psychological knowledge's use in criminal proceeding.

Key words: psychological expertise in court, investigator, criminal proceeding, criminal offenses, victim, psychological state, expert-psychologist, authorization, conclusion.

